УДК 811.16'0 : 929 Шафарик

П. Й. ШАФАРИК И ДЕБАТЪТ НА ПЪРВИТЕ СЛАВИСТИ ЗА РОДИНАТА НА ДРЕВНОСЛАВЯНСКИЯ КНИЖОВЕН ЕЗИК (1819–1833 г.)

Т. Готовска-Хенце

***Готовска-Хенце, Т.* П. Й. Шафарик и дебатът на първите слависти за родината на древнославянския книжовен език (1819–1833 г.)**

Статията представя формирането на позициите на Павел Йозеф Шафарик по въпроса за родината на древнославянския език, неговото категорично отхвърляне на „панонската" теория и ранното му убеждение, че първият славянски литературен език използва старобългарски диалект, на който се говори в околностите на Солун. Това убеждение не се базира на непосредствени теренни изследвания, а се оформя под влияние на контактите му с преминаващи през Нови Сад български търговци.

Ключови думи: история на славистиката, П. Й. Шафарик, „панонската" теория.

***Готовска-Хенце, Т.* П. Й. Шафарик и дискуссия первых славистов о родине древнеславянского литературного языка (1819–1833 гг.)**

В статье анализируется формирование позиций Павела Йозефа Шафарика по вопросу о родине древнеславянского языка, категорическое отклонение им "паннонской" теории и его раннее убеждение, что первый славянский литературный язык использует староболгарский диалект, на котором говорят в окрестностях Солуни. Это убеждение не базируется на непосредственных полевых исследованиях, а формируется под влиянием его контактов с болгарскими торговцами, проезжавшими через Нови Сад.

Ключевые слова: история славистики, П. Й. Шафарик, "паннонская" теория.

***Gotovska-Henze, T.* P. J. Shafarik and the First Slavists Debate over the Homeland and of the Ancient Slavic Literary Language (1819-1833)**

The Article of presents the formation of P. J. Shafarik`s opinion on the issue of the ancient Slav languages homeland, his firm opposition to the "Pannonian" theory and his early conviction that the fiirst Slav literary language used an ancient Bulgarian dialect, spoken in the surroundings of Thessaloniki – a conviction, which was not based on direct research, but arised from his contacts with some Bulgarian traders, passing by Neusatz.

Keywords: history of Slavic, P. J. Shafarik, "Pannonian" theory.

Сред главните въпроси, които вълнуват изследователите от първото поколение в зората на славистиката, е този за родината на старославянския език. Още от началото на XIX в. учените търсят „корена" на славянските езици, т.е. древния им първоизточник. Вниманието им привличат паметниците на единствено съхранения книжовен език – езика на славянските просветители св. св. Кирил и Методий. И тъй като глаголически паметници се появяват на различни места – на територията на древна Великоморавия, в хърватските, българските и руските земи – естествено възниква и въпросът: кой вариант е най-древен, т.е. кое наречие са използвали двамата братя като основа за разработването на глаголицата и на книжовния език? Въз основа на отговора на този въпрос се формират и първите научни школи.

Този въпрос вълнува и Шафарик през целия му съзнателен живот. Настоящата статия е посветена на ранния период в развитието на слависта, т.е. на периода, когато той пребива в Нови Сад (1819–1833) като учител в новооткритата православна гимназия. Тези 14 години са изключително важни за формирането му като славист. Тогава се формира и концепцията му за родинатата на древнославянския език. Основен източник за схващанията му от това време е кореспонденцията му с известните слависти, в които се дискутира този въпрос. За нашето изложение сме използвали писмата на учения с Йерней Копитар, Ян Колар, Франтишек Палацки и Пьотр Кьопен.

Първите теории

Както вече посочихме, въпросът за произхода на старославянския език е разискван още в трудовете на първите слависти. Той привлича вниманието на изследователите и до

© Т. Готовска-Хенце, 2014

ден днешен – неслучайно кирилометодиевистиката продължава да се развива като самостоятелна хуманитарна дисциплина. Нашият научен обект обаче не е самият старобългарски книжовен език, неговите особености и характеристики – предмет на изследване на лингвисти, теолози, културолози и специалисти по история на литературата, т.е. на „кирилометодиевисти“. Като историци, нашата задача ще бъде да очертаем какво място заема тогавашният дебат за родината на езика на св. св. Кирил и Методий в научната концепция на ранния Шафарик. За да отговорим на този изследователски въпрос, нека накратко представим главните мнения по въпроса.

Един от първите изследователи, разработвали този проблем, е **Йозеф Добровски**, католически абат от чешки произход, родоначалник на славянската филология. През 1822 г. той издава на латински „Основи на славянския език по стар диалект“ – по същество първата научна граматика на старобългарския език. Трябва да отбележим обаче, че разглеждайки въпроса за този древен език, йезуитът не се интересува от връзката му със съвременността. Авторът изучава преди всичко особеностите на църковнославянския език[1]. Що се отнася до съвременните говори, под влияние на немската школа в ранните си трудове Добровски счита, че българският и сръбският са всъщност едно и също или по-точно диалекти на общия илирийски език, който според него се подразделял на българско, босненско, сръбско, славонско и далматинско наречие[2]. Въобще до 1814 г. думата „българин“ и „българско“ не се среща в неговите произведения[3]. За първи път те се появяват на страниците на неговото списание „Слованка“ (1814–1815), но и тук този език не се квалифицира като самостоятелен.

Що се отнася до разграничаването на българския като отделен език („наречие“), представите на Добровски еволюират под влияние на изследванията на по-запознати с обекта учени. Както е известно, благодарение на Вук Караджич на европейската научна аудитория е представен българският език като обособено „славянско наречие“[4]. Добровски познава трудовете на сръбския книжовник и будител, освен това благодарение на сънародника му Франтишек Л. Челаковски песните на вуковия „Додатък“ се появяват и на чешки[5].

Главното внимание на този голям учен е насочено към изследването на езика, мисията и делото на първите славянски просветители. След граматиката на църковнославянския език през следващата 1823 г. Добровски издава, този път на немски, съчинението си „Кирил и Методий, апостоли на славянството“. Както се вижда от едно негово писмо от 4 април 1824 г. до Якоб Грим, подробно анализирано от българския славист Стоян Романски, по това време големият учен изразява убеденост, че изворите и доказателствата за езика на старославянската книжнина трябва да се дирят в околностите на Солун. През 1823 г. Добровски вече говори за кирилометодиевия език като за смесено „сръбско-българско-македонско наречие“[6].

Двата основополагащи труда – „Кирил и Методий, апостоли на славянството“ и „Основи на старославянския език“, са преведени скоро след издаването им и на руски – съответно през 1825 и 1833–1834 г. Това е от голямо значение за самите българи, тъй като именно тези преводи проникват в нашите земи. Неговите трудове в руски вариант използват и Неофит Рилски (1835) и Иван Момчилов при съставянето на своите черковнославянска и старобългарска граматика (1858)[7]. Неслучайно през първата половина на XIX столетие Добровски е най-познатият и влиятелен славист у нас[8].

Благодарение на основоположника на славянската филология, старославянският/старобългарският книжовен език е включен като основен дял в сравнителното индоевропейски езикознание и служи като основа за изучаване на историческата граматика, историята, етимологията и диалектологията на всички славянски езици[9]. Основополагащи са заслугите на Добровски и за развитието на съвременната бохемистика. Неговите трудове – „История на чешкия език и литература“, „Подробно ръководство на чешкия език“ и съставения съвременен „Немско-чешки речник“, допринасят за възстановяване на правилните форми на този позабравен език.

Със своите изследвания на особеностите на старославянския/старобългарския език и на делото на солунските братя, Добровски задава дневния ред за работата на учените слависти за поколения напред. Въпросите за езика на първите богослужебни книги и за неговото първоначално местонахождение, за дейността на св. св. Кирил и Методий и техните ученици в Моравия, за второто огнище на славянска просвета (ако се приеме Великоморавия за първо) и т.н. остават задълго в центъра на международната славистична дискусия.

Те именно поставят началото на една хуманитарна дисциплина – кирилометодистиката, която процъфтява и до днес и в която българските изследователи заемат почетно място.

Шафарик се захваща да изучава произведенията на именития изследовател още по време на студентските си години в Йена[10]. Той изпитва голямо уважение към родоначалника на славянската филология и по много въпроси се влияе от мнението на ерудита, включително и по въпроса за езика на двамата славянски просветители. От този период датират и личните контакти между двамата. Йозеф Добровски помолил Шафарик да направи малка справка за наличието на чешки ръкописи в университската библиотека и няколко месеца по-късно студентът уведомил корифея за намирането на два неизвестни стари ръкописа[11].

През студентските си години начинаещият славист се интересува и от постиженията на виенската славистична школа. Нейният главен представител **Бартоломей (Йерней) Копитар** заема длъжността придворен библиотекар и официален цензор на славянските и новогръцките книги в кралската библиотека. През 1808 г. в Любляна се появява основополагащият му труд „Граматика на славянския език в Крайна, Каринтия и Щирия“. И през следващите години този изявен филолог се отдава на изследвания върху сравнителната граматика на славянските езици, като същевременно има голям опит както с глаголицата, така и с кирилицата и познава много произведения на старославянската книжнина и на нейния разцвет през IX в. Словенецът добре познава южнославянските народи, той изследва дори езиковата граница между сърби и българи[12]. Този високообразован и дълбоко свързан с католицизма хабсбургски славянин обаче търси родината на кирилометодиевия език в Каринтия, т.е. дн. Словения. Той е убеден, че предците му и тяхното наречие са послужили за основа на първата славянска писменост и отрича дори връзката между покръстването на българите и дейността на славянските просветители. Според някои автори именно тази „известна доза локален патриотизъм“ пречи на католика, който предпочита да „види“ християнизацията на славяните при родните си словенци, отколкото у православните българи[13]. Както е известно, разработената от Копитар „каринтско-панонска“ теория приема старословенския език за първия славянски книжовен език. Върху „панонската“ теория за езика на Кирил и Методий се гради цялата виенска славистична школа[14].

Същевременно Копитар става родоначалник и на по-широко културно течение. „Австрославизмът“ цели превръщането на хабсбургската столица в главен не само славистичен, но и културно-политически център за славянството. По въпроса в каква степен движението е културно и в каква – политическо и до днес съществуват различни мнения. Според по-крайните придворният библиотекар не само „размишлявал“ за обвързването на славистиката с политическата линия на Хабсбургската монархия по отношение на южните славяни, но в неговата „стратегическа“ научна позиция (особено след 1815 г.) ясно се долавяла политическата тенденция за ограничаване на културното влияние на Русия сред южните славяни[15].

С други думи – не само „локален патриотизъм“, но и заиграване с картите на „Великите сили“. Темата излиза извън рамките на настоящото кратко изследване. Достатъчно е да отбележим, че неговите контакти с българската колония във Виена едва ли могат да се нарекат оживени, за разлика от връзките му с представители на други славянски народи. Факт остава също така, че в сравнение с трудовете на Добровски лингвистичните произведения на Копитар намират много по-слаб прием в нашите земи. Неговата сравнителна граматика е позната преди всичко на тесен кръг от просветителите ни (К. Фотинов, В. Априлов, А. Кипиловски, Г. С. Раковски, Н. Рилски, Л. Каравелов), т.е. на тези дейци, които се занимават с филологически или със славистични въпроси[16].

Младият Шафарик се интересува от трудовете на Копитар. През 1818 г. във Виена той се запознава и лично с именития славист и започва кореспонденция с него[17]. Когато през 1819 г. йенският абсолвент решава да заеме мястото на директор и учител в новооткритата православна сръбска гимназия в Нови Сад, това става и с одобрението на виенския корифей[18]. Двамата поддържат кореспонденция и особено в нейното начало новосадският учител се отнася с голямо уважение към виенския славист.

Новосадските занимания на Шафарик – подготовка за дебата

Нека сега накратко проследим славистичните занимания на Шафарик в Нови Сад, като подготовка за включването му в дебата за родината на древнославянския език. Въпреки че още по време на следването си в престижния Йенски университет той започва да

събира етнографски и фолклорни материали за отделните славянски народи, първите съзнателни и систематични опити в това направление са именно от новосадския му период[19]. Неговата встъпителната реч, произнесена в гимназията на 26 октови 1819 г., прави ясна заявка за намеренията в тази насока на новопостъпилия учител[20]. В началото на престоя си той храни надеждата, че в програмата на училището ще бъде включен и местният славянски език, но разгорещените правописни спорове сред сърбите от това време направили това невъзможно[21].

Изследователите документират, че със сигурност от 1823 г. нататък начинаещият учен съзнателно и систематично събира материали за славянската литературна история[22]. Той ги издирва в манастирите на недалечната Фрушка Хора – през 1826 г. прекарва известно време в Ковинье, 1827–1829 г. разучава запазеното в Беочин, после посещава Раванци, Бешеново, Шишатовац, Врдник, Крушедол и Ремета. Някои от намерените материали между 1829 и 1831 г. Копитар публикува на страниците на виенското научно списание "Jahrbьcher der Literatur"[23].

Друго ценно документално хранилище за старославянска литература е патриаршеската библиотека в Сремски Карловци, която пази и стари руски книги. Това близко до Нови Сад селище от другата страна на Дунава е също интересен обект за младия изследовател, а архимандрит Стефан Стратимирович – човек не само духовен, но и изключително начетен за времето си, насърчава научните занимания на младия словак и често му заема книги от личната си библиотека. В Сремски Карловци се съхраняват и много ръкописи на кирилица.

Наред с това любознателният учител събира и разнородни **филологически, фолклорни и исторически данни**. Благодарение на неговата дейност на бял свят са извадени ценни сръбски писмени паметници от XV в. Така познанията на начинаещия славист върху старото славянско писмо нарастват, а с това и самочувствието му[24]. Плод на дългогодишните му занимания със старосръбския език е и неговото специализирано изследване[25].

Обсегът на проучванията с годините се разширява, а свободното време на учителя е малко. Затова той трябва да търси помощници за делото си. Малко изтъкван в литературата факт е, че в работата му той е подпомогнат от високообразованата за времето си съпруга Юлия, която си служи свободно с три славянски езика – чешки, руски и сръбски, и му помага и в литературните занимания[26]. Неговият ентусиазъм привлича нови и нови сътрудници – както сам споделя, той успял „да разтопи ледовете в сърцата на тукашното висше католическо духовенство" и то наредило в Славония и Хърватско да се събират и приписват всички намерени стари документи[27]. Подобни „кореспонденти" имал и в Далмация. По този начин новосадският учител разширява познанията си и се оформя като познавач на старото славянско писмо в двете му разновидности – глаголица и кирилица.

Шафарик използва всяка възможност за пътуване, за пряко изучаване на съвременните южнославянски диалекти и културата на тези сродни народи. Тези занимания не са самоцелни. Изучаването на различните диалекти, подчертава той, позволява да се обоснове тяхната старинност и да се определи по-точно взаимната им връзка, като същевременно събирането на техните най-стари езикови паметници представя по-пълно историята на литературата им[28]. За да стане това възможно, е необходимо най-широко изследване и събиране на езиков и писмен материал и през 1826 г. той споделя в писмо до Копитар, че има сериозни планове да пропътува земите „поне до Хемус"[29]. Голямото пътуване за цялостното опознаване на Балканите обаче не се осъществява. От хърватските земи той посещава единствено Славония, но не стига до Загреб и Далмация. За всичките 14 години, когато е в Нови Сад, той успява да посети Белград еднократно, и то само за един ден. Османската империя, в това число и българските земи, си остават все още „тъмна Индия" за прекия наблюдател. Нещо повече – географските карти на региона, които успява да намери, го докарват до отчаяние: с изключение на пътя за Цариград, всичко останало – имена на селища, реки и планини, са или измислени и несъществуват, или пък са отразени неправилно[30].

Ето защо младият изследовател е принуден сам да се захване с **историческата география** на региона. Той старателно изучава сведенията на византийските автори и прави извадки за средновековни топоними, събира антични и средновековни наименования на селища, с оглед изработването на по-точна карта за собствени нужди[31]. В средата на юни 1827 т. картата на Сърбия и балканската част на Турция в основни линии е завършена. Тя включва само проверени локации в Тракия и Илирия. Топографският материал е систематизиран в девет

страници, при все това, както сам споделя в писмо до Копитар, още голяма част от местата си остават неизвестни или дискусионни[32].

Картата действително остава само за лично ползване. Издаването ѝ е осуетено отчасти поради очното заболяване на Шафарик, както и поради факта, че в резултат на войната от 1828–1829 г. руската топография на Балканите напреднала и направила това начинание излишно[33]. Богатите материали за Сърбия, Босна, част от Македония и България с античните, средновековните и съвременните имена остават в личния архив на учения[34]. Събраната информация е особено впечатляваща, като се има предвид неговата изолираност от външния свят. Нови книги той получава преди всичко от Пеща и Виена, но доставките са нередовни. Както сам споделя, писмовната връзка с Бохемия е „никаква“, а с Русия писмата се бавили с месеци или въобще не пристигали, защото се загубвали по пътя[35]. Непознаването на постиженията на руската славистична наука се оказва главен недостатък на ранното шафариково славистично творчество.

Все пак в първите години на новосадския престой се осъществява една важна за него първа среща с руската школа: през 1822 г.: като част от тригодишната си европейска обиколка през Нови Сад преминава **Пьотр Кьопен**[36]. Младият руски магистър по право се оказва изключително ценен източник на информация. Както е известно, Кьопен е част от научното общество на граф Николай Румянцев, ангажирано с издирване и издаване на древни паметници за езика и бита на народите на територията на Романовата империя в рамките на големия проект „Собрания Государственых грамот и договоров“.

Кьопен има много добри познания за българите не само поради връзките си в кръга на Румянцев, където има и учени, отлични познавачи на българското минало и писменост като К. Калайдович и А. Востоков. Още в ранните си години, прекарани в семейството на немски лекар в Харков, юношата се запознава и с български изселници[37]. И очевидно ги опознава много добре – неслучайно по-късно той си заслужил името на първия руски учен, изучавал двете наречия на говоримия български език, и на създател на първия руски списък на книги на новобългарски език, който допълвал вече създадения от В. Караджич[38]. Преди да посети Нови Сад и да се запознае лично с Шафарик, младият руски учен прекарва известно време сред българската колония в Херманщат (Сибиу) и там записва 360 наши думи. Наред с опознаването на езика ни, в Херманщат Кьопен се запознава лично с Димитър Мустаков[39]. Цялата тази информация за българите със сигурност става достояние и на младия Шафарик.

Сходните интереси изглежда ги сближават, защото след тази среща двамата учени поддържат, макар и не особено редовен, писмовен контакт[40]. Много от писмата на Кьопен се изгубвали по дългия път, други достигали Нови Сад с месечно закъснение[41]. Въпреки нередовността на писмовната връзка, личното им запознанство е от голямо значение за бъдещето на славистиката. През 1825 г. Кьопен се завръща в родината си и започва да издава сп. „Библиографические записки“[42], в което представя и постиженията на най-известните задгранични изследователи като П. Шафарик, Я. Колар, В. Караджич, както и всички излизащи в страната и зад граница книги, свързани със славянството. Достойнствата на списанието някои автори оценяват като първи сериозен научен орган на европейската славистика[43].

Въпросът за произхода и първородината на старославянския език намира широко място по страниците на Кьопеновото списание, като се представят мнения на домашни и чужди специалисти. Наред с това „Библиофические записки“ публикуват и рецензии за сериозни славистични изследвания, някои от които излезли изпод перото на самия Кьопен (за труда Й. Добровски, посветен на св. св. Кирил и Методий). Що се отнася до мненията на руските изследователи по този въпрос, те не са единодушни: някои клонят към старосръбското наречие като основа на литературния славянски език, а други – между които най-известният проф. А. Востоков – считат, че за основа на този първи книжовен език е използван старобългарският говор.

От своя страна Шафарик използва сп. „Сръбски летописи“ като своеобразна славистична трибуна, като информира и за публикации в Кьопеновото списание. Летописите започват да излизат през 1824 г. и новосадският учител сътрудничи на изданието още от първия му брой. Тук той публикува превод на пътните бележки на руския пътешественик и много други материали, показателни за тогавашните му научни интереси: „за общославянския характер“, „за развоя на славянската литература“ с информация за библиотеки,

списания и печатници, за творчеството на Добровски и специално за неговото изследване върху славянските братя Кирил и Методий и пр.[44]

Като прави сам оценка на научните си постижения през новосадския период, Шафарик посочва за най-значителни два свои труда – **„История на славянските езици и литератури по всички наречия“ (**Пеща, 1826) и **„За произхода на славяните“** (Пеща, 1828). Първото съчинение има непретенциозен характер и не е предназначено за научна аудитория. Макар и писано на немски, то е адресирано към любознателната и патриотичната славянска младеж. Второто пък е замислено първоначално като рецензия[45], но прераства в самостоятелно изследване, посветено на най-ранната история на славяните[46]. Самият автор високо цени последния си труд като резултат на всестранни историко-географски проучвания върху тази „най-тъмна област на славянската история“[47]. Тези първи публикации свидетелстват недвусмислено за интереса на Шафарик към най-ранната история на славяните и към тяхната най-стара литературна традиция – теми, към които се завръща през целия си научен живот.

Още с тези две свои ранни произведения начинаещият изследовател си извоюва почетното място на първи славянски учен, представил славяните като самостоятелен фактор в историята. Той изследва произхода и местонахождението им в контекста и на останалите основни европейски заселници – тенденция, която доразвива и в следващите си произведения и особено в прочутите си „Старожитности“. В този първи труд се разкрива и още един негов подход: той представя на научната аудитория и основните елементи на духовната им култура – религия и обичаи, език и фолклор. По този начин великият славист залага комплексния метод в темелите на славистиката. Наред с това в „История на славянските езици и литератури“ Шафарик за първи път използва сравнително-историческия метод. Този модерен метод е познат на лингвистите в изучаването на индоевропейските езици, но все още не е приложен по отношение на славяните. Благодарение на Шафарик Западна Европа започва да опознава и този все още слабо познат клон на индоевропейските народи. Дотук свършват приносите – по същество трудът представлява добросъвестна компилация, базирана на трудовете на най-добрите майстори на перото в тази област. На много места авторът се позовава на Добровски, този „високозаслужил езиковед“, „респектиращ изследовател“, „патриарх на славянската литература“. Класификацията на родоначалника на славянската филология за делението на славяните на два основни клона – югоизточен и северозападен, е използвана като структура на изложението[48], докато при представянето на славянската литературна традиция ясно личи влиянието на Копитар[49]. При все това като първи опит за систематизиране на литературното развитие на тези народи с характеристика на основните славянски клонове и техните разновидности изследването има и новаторски дух. Поради това то веднага спечелило „одобрението на научната публика в страната и в чужбина“[50]. Още през 1826 г. Краковското научно общество избира Шафарик за свой член-кореспондент, а на следващата година това прави и Варшавското дружество на приятелите на науката[51].

Както вече посочихме, литературната история от 1826 г. е предназначена за родолюбивата и любознателна славянска младеж. Тя обаче изглежда доста малобройна – дори в чешките земи, където националното движение е по-напреднало, са продадени всичко на всичко 28 броя и авторите посочват, че ако не били предплатените сръбски и словашки абонати, книгата едва ли би видяла бял свят[52]. В дългосрочен план обаче този първи „наръчник на начинаещия любител на национална литература“ се оказва особено полезен и години наред служи като основно помагало за изследователите на историята на славянските литератури.

Какво (не) знае през 1826 г. Шафарик за българите?

В „История на славянските езици и литератури“ отделните народи са представени асиметрично, според информацията, с която разполага авторът. От това излиза, че най-неизвестни за него са българите – те са причислени към „славосърби от гръцки обряд“ и са описани на... три страници[53]. Според автора езикът им е сръбско наречие, а що се отнася до техния брой, и тук той, подобно на Добровски, счита, че те са малко над 500 000 души! На българско наречие, твърди той, „говорят в България и Македония около половин милион славяни“[54].

Сравнително оскъдно, но в общи линии отговарящо на нивото на съвременната наука, е представен етническият произход на прабългарите. Естествено, йенският възпитаник най-

добре познава немската школа[55]. През 1827 г. той все още се придържа към становището, че българите в Добруджа са от татарски произход[56]. Постепенно обаче неговото мнение се оформя в подкрепа на финското потекло на Аспаруховата дружина. Като цяло въпросът за произхода на прабългарската орда не е от ключово значение за него, тъй като счита, че поради малобройността си тя е претопена от славянското море и не оставя особени следи в културата. Изложението отделя място на заселването на българите на Балканите и постепенното им пославянчване. В своя първи научен труд от 1826 г. Шафарик също така приема, че българите са пряко покръстени от Кирил и Методий[56]. По-нататък е проследена историята на средновековната българска държава, нейните успехи и трудностите във вътрешното ѝ развитие до 1396 г., когато според автора „България изчезнала от историята“[57].

На фона на постиженията на руската школа познанията на Шафарик за старобългарската литература са, меко казано, скромни. Най-старият славянски книжовен език – старобългарският, на който през IX в. е създадена богата книжнина, разпространена сред цялото православно славянство и сред румънците, за него е все още слабо позната материя. Това не е било случайно. Немската школа и немскоезичният свят, който все пак има контакти със западните славяни и до известна степен познава литературната им история, за българите дори до средата на XIX столетие имал изключително фрагментарни познания[58]. По това време начинаещият учен няма достъп до постиженията на руската българистика, която разполага с документите на древната българска писменост, открити в манастирите на Подмосковието. Шафарик не познава и епохалния труд на К. Ф. Калайдович „Йоан Екзарх Болгарский“, въвел през 1824 г. за първи път в руската наука българската история и средновековна литература като самостоятелен обект на изучаване[59]. Ето защо и Шафариковата литературна история от 1826 г. има сериозни пропуски. Новосадският учител се сдобива с труда на Калайдович след публикуването на своята история[60]. И през следващите няколко години усилено го разучава и изполва много негови сведения, за да попълни познанията си за старобългарската литература[61].

Новосадският автор е малко по-добре информиран за характера на нашите говори. Той познава публикациите на В. Караджич за западнобългарското наречие, но вероятно от П. Кьопен знае за съществуването и на търновското наречие и в труда си подчертава, че „българските специалисти дават предимство на търновския диалект (може би само вариант) пред всички останали наречия...“[62]. Бързо евоюира и мнението му, че езикът ни е самостоятелен, различен от сръбския. През май 1827 г., като съобщавал на приятеля си Ян Колар за плановете си за ново, подобрено и допълнено издание на своята литературна история, той пише: „В бъдещото издание ще отида още по-нататък – и българите трябва съвсем да се отделят от сърбите“[63].

Авторът осъзнава недостатъците на труда си почти веднага след публикуването му и не се опитва да ги скрие. В писмо до Колар с дата 30 март 1826 г. признава: „В литературната история аз съм показал числото на славяните в Турция с два милиона по-малко, отколкото са в действителност. Самите местности навред имат славянски имена, турските имена на картите са най-вече измислени... В Македония местността Кюпрюли се нарича Велес, чисто славянски!!! Истиб, Истибо се изговаря Шчип, Штип, Демир-Хисар около Серес – Железнец, и пр. и пр...“[64].

Бързата еволюция в схващанията на Шафарик за българите и за езика им, както е известно, се дължи преди всичко на контактите му с **българските търговци**[65]. На път за Виена и Будапеща последните преминават или пребивават за кратко в Нови Сад и младият учен ги разпитва за интересуващите го въпроси, като всички данни са старателно вписвани в тетрадка, водена през 1826–1827 г.[66] Езиковедът най-прецизно отбеляза имената и произхода на информаторите си (напр. цинцарина Никола от Магарево, при Битоля, заселен във Велес, търговеца Палата от Мелник, българин от София, самоковец, заселен в Солун, и под.). Отбелязани са дори датите на получаването на информацията. Много години след това съпругата на учения Юлия си спомня, че той прекарвал доста време с тях не само в странноприемниците, където те пребивавали, но ги канил и в дома си. Големият български славист Е. Георгиев съпоставя бележките от тетрадката с данните от писмата на учения до Ян Колар и стига до заключението, че „се вижда ясно колко много дължи Шафарик на своите лични сношения с търговците от Турция“[67]. Благодарение на разказите той установява, че в Манастир, Тиквеш, Прилеп, Меглен, Воден и пр. обитават „чисти българи“, а търговец от Самоков, заселен в Солун, му известява, че в беломорския

град „и до днес почти по-голямата част от хората говорят повече български, отколкото турски или гръцки“. Българи има дори в такива затънтени краища като Дупница и Батак („кой би помислил!“), около Разлог има 13 „старославянски поселения“, където според него със сигурност се говорило по „кирилски“: български поселения има и в околностите на Мелник[68].

Шафарик в дебата за родината на старославянския език

Въпросът за най-стария славянски книжовен език и неговата родина определено вълнува начинаещия славист, но той не бърза да се включи в дебата и в първите си трудове предпочита да следва реномирани изследователи на въпроса, като по-скоро клони към мнението на Добровски, че Кирилометодиевият език е старо сръбско-българско-македонско наречие[69].

При все това обаче още в новосадския период Шафарик приема за невъзможно родината на този език да е Каринтия, т.е. чувства, че трябва да се разграничи от „панонската теория“. Както се вижда от кореспонденцията му с Копитар, различията се задълбочават, а аргументацията на двете страни преминава в полемика[70]. Шафарик опровергава не само „панонската теория“ като цяло, но и други по-конкретни твърдения на Копитар, като напр. за разпространението на кирилицата[71]. Както се вижда от кореспонденцията, постепенно новосадският учител започва да обвинява корифея в тенденциозно тълкуване на източниците, като същевременно е отблъснат от личните му качества (егоизъм и хамелеонщина). От своя страна виенският придворен библиотекар не крие сарказма си. След 1830 г. отношенията ескалират в лична неприязън и Копитар е сред малкото колеги, с които добронамереният и толерантен Шафарик е във вражда[72].

Кореспонденцията между двамата учени отдавна е обект на изследване, поради което ще се задоволим да отбележим само някои от главните пунктове. Аргументите на Шафарик са на първо време етимологични – той издирва названия на селища от славянски произход в югозападните български земи и постепенно се счита за по-компетентен от виенския корифей. В писмо до Копитар от средата на 1827 г. той почти иронично запитва „високоуважаемия приятел“ не е ли славянски коренът на многочислените имена на планини и градове като Петрин, Петреч, Петрич, Петърч?![73]. За доказателство посочва също, че е събрал и изследвал над 8000 топонима от района, които доказват славянски корен[74]. Немалка роля за изграждането на научното становище на Шафарик, както вече посочихме, изиграват преминаващите българи, с които той се среща в Нови Сад и които му разказвали за Рилския манастир и „Перун планина“.

Убеждението му, че славянският църковен език има в основата си югозападното българско наречие, нараства[75]. В писмо от 28.10.1827 г. новосадският учител вече съвсем убедено заявява, че „доколкото е чел и размислил за кирилометодиевото дело, всичко го е убедило в това, че писмото и езикът са „българословенски“. На този извод са го навели съществуващите исторически и езикови аргументи. От това мнение може да се откаже, само ако има други убедителни контрааргументи[76]. Същевременно колкото повече се убеждава, че българите са наследници на най-старото славянско писмо, толкова повече подозира Копитар в (не)научна пристрастност. Пред Фр. Палацки Шафарик обвинява Копитар, че съзнателно пренебрегва българите като възможни наследници на този език[77].

Начинаещият новосадски славист е твърдо убеден, че славянските просветители са пребивавали „в продължение на години“ в „Долна България“, преди да се отправят за Панония, че именно те покръстват господстващите „татарски българи“. Що се отнася до тамошните славяни, те според него били „отдавна християни“[78]. Като цяло въпросът за характера и особеностите на първия славянски книжовен език се превръща в централен за Шафарик[79]. По-малко от месец след привършването на предговора към своята „Литературна история“[80], той възторжено съобщава на Ян Колар, че е открил на кой народ принадлежи първия превод на Свещеното писание[81], а четири години по-късно вече изразява твърдото намерение след като събере достатъчно доказателства, да напише и самостоятелно изследване за старославянския език и неговото писмо[82]. Той е твърдо убеден, че все още могат да бъдат намерени съвременни езикови доказателства за това, че „Кириловият правнук“ може да бъде открит сред племената не само в Южна Македония, но дори и в Тесалия[83].

По въпроса за родината на старославянската писменост младият новосадски славист заема категорични позиции в разрез с тези на виенската школа. В писмо от 21 май 1826 г.

до Ян Колар той пише буквално: „Копитар още постоянно сънува за Кирило-Методио-Карантания! Аз съм я намерил другаде. Дай Боже, да бих могъл да посетя „Перуновата планина“ в Македоно-Тракия, между Струма и Места! Надявам се, че тук ще намерим, ако не нещо по-старо, то поне оригиналния текст на Кирила и Методия. Имам за това положителни доказателства и съм в дирите му...“[84]. Младият изследовател има планове сам на място да се увери и да намери доказателства за предположението си. „Аз полека-лека, тихичко се готвя да тръгна на път, щом слънцето засвети, за манастира „Св. Иван“ под „Перуна“, за да мога да реша навеки кирилския въпрос“[85]. От това пътуване той очаква да намери не само старинни книжовни паметници в подкрепа на своята теза, но и да опознае още „поне 5–6 млн. най-калени славяни“ – чудесен материал за неговите бъдещи изследвания[86]. С други думи, в подножието на „Перуна“ можели да се намерят не само документи за първия славянски книжовен език, но и да се чуе този език все още като живо наречие, запазено сред тамошните българи...

Както се разбира от писмо от 29 декември 1829 г. до приятеля му Франтишек Палацки, избухването на поредната руско-турска война осуетили плановете му за пътуване „за България и Македония, за православната лавра на Ивана Рилски... за планината Рила, на стария Орбел...“[87]. От брега на Дунава славистът напрегнато очаква известие за края на войната, руската победа и оттеглянето на турците. Но обстановката не се успокоява. В писмото си от 22 август 1830 г. до Колар той написал: „Чакахме края на руско-турската война и края на турското владичество! Сега виждаме как сме измамени. Кой би се пуснал сега между побеснелите и всичко погубващи турци?“...[88].

Подобно на останалите планове на Шафарик, пътуването до Хемус и проникването в югозападните български земи се оказва неосъществимо. Ала мисълта за намирането на езикови доказателства за старославянския език в македонските манастири не излиза от главата му до края на престоя му в Нови Сад. В писмо до Палацки от 30 декември 1831 г. четем: „Най-старите манастири са вътре в Македония, България и пр. Трябва там да се посетят Иван Рилски, Пшин, Студеница, Гюргеви Ступови, Малешево, Пиво, Морач, Дечани и пр. Сега – с главата си съм там, а без главата дома“...[89]. Малко преди да напусне Нови Сад завинаги, той отново споменава за този въпрос в писмо до Ян Колар: „Уверен съм, че там... се намират славянски ръкописи от IX и X в., значи от времето на Кирила и Методия. Има гръцки такива стари и по-стари, защо да няма и славянски? “ обосновава предположенията си той[90].

През пролетта на 1833 г. П. Й. Шафарик напуска завинаги Нови Сад. Задачата за издирването на старославянските писмени паметници остава нереализирана. Интересът на учения към старославянското писмо обаче не само не намалява, но се засилва и през следващите десетилетия, които той прекарва неотлъчно в Прага. За съжаление обаче, в зрялата фаза на научните му занимания колебанията и промените в становището за прародината на Кирилометодиевия език стават често явление.

Заключение

Дебатът за езика на Светите братя Кирил и Методий се заражда почти едновременно с оформянето на славистиката като модерна хуманитарна наука във време, когато за българите се знае много малко, при това не във връзка с общославянския им книжовен принос. Шафарик не прави изключение от това. Възпитаник на немската школа, той познава много добре западните теории, но има малко преки наблюдения, затова и в началото се опира на трудовете на тогавашните корифеи на славистиката и преди всичко на Добровски. Той няма достъп до постиженията на руската славистика и българистика – контактите му с нея през този период се осъществяват преди всичко чрез кореспонденцията с Пьотр Кьопен.

Дългогодишното пребиваване в Нови Сад превръща йенския теолог в истински познавач на старосръбската книжовна традиция. Това му дава самочувствие и същевременно аргументи, за да се включи в основния дебат на славистите. Едновременно с това върви и разграничаването му от схващанията на виенската школа за родината на най-стария славянски книжовен език. Противопоставянето с Копитар в крайна сметка прераства в лична вражда между двамата, но за това едва ли можем да виним Шафарик – той тръгва към решаването на този спор непредубеден и дълго не се решава да излезе открито с мнение. Ала контактът му с българите – с модерните българи – го насочва към югоизточния край на Европейския континент в търсенето на древното наречие, послужило на двамата Со-

лунски просветители за основа на книжовния език. По това време Шафарик е дълбоко убеден, че „Кириловият правнук“ с древния си говор е все още жив и държи ключа към разгадаването на тайната на най-стария славянски книжовен език – старобългарския. В „Рилската лавра“ – убеден е той – се пазят и доказателствата за това. Руско-турската война от 1828–1829 г. не дава шанс за едно пътуване в сърцето на полуострова, а в по-късните си съчинения славистът променя нееднократно мнението си по този основен за славистиката въпрос. Независимо от това обаче, след Добровски Шафарик е първият учен, изследвал пряката връзка на модерния български език с Кирилометодиевото наследство.

[1] *Георгиев, Е.* Българи и чехи в епохата на тяхното Възраждане // Годишник на Софийския университет: Историко-филологически факултет. – 1946. – № 42. – С. 31.

[2] *Романски, Ст.* Български въпроси в преписката на И. И. Срезневски и В. И. Григорович // Списание на БАН. – 1937. – № 54. – С. 97.

[3] *Георгиев, Е.* Цит. съч., с. 19.

[4] Срв.: *Мурдаров, Вл.* Виенската славистика и българското езикознание 1822–1849–1918. Пловдив, 1999, с. 19–22.

[5] За взаимните отношения между Копитар, Караджич и Добровски. – Вж. подр. Георгиев, Е. Цит. съч., с. 32–35.

[6] *Романски, Е.* Цит. съч., с. 99–100.

[7] Вж. подр.: *Георгиев, Е.* Разпространение и влияние на чешката литература в България в епохата на българското Възраждане // Сборник Чехословакия и България през вековете / Ред. Хр. Гандев, Е. Георгиев. София, 1963, с. 271.

[8] *Бехиньова, В.* Чешката славистика и България през българското Възраждане // Сборник Чехословакия и България..., с. 318–319.

[9] *Георгиев, Е.* Основи на славистиката и българистиката. София, 1979, с. 79.

[10] *Polнvka, J. P.* J. Љafařík a dějiny pнsemnictн slovanskйho // Český Časopis Historickэ. – 1895. – № 1. – P. 167.

[11] *Golan, K.* Mladй roky P. J. Љafarika. Bratislava, 1961, p. 185.

[12] *Конев, И.* Българското Възраждане и Просвещението. Т. 3, ч. 1: Наши представи за Австрия, Германия, Русия, Украйна, Индия, Китай, Япония, Америка. София, 1998, с. 268.

[13] *Paul, K.* Pavel Joseph Љafarнk a Bartolomej Kopitar. Praha, 1938, p. 26.

[14] *Мурдаров, Вл.* Цит. съч., с. 43.

[15] Ц. Конев напр. използва като доказателства материали от тайни доклади на Копитар (вж. *Конев, И.* Цит. съч., с. 182).

[16] Пак там, с.168–269.

[17] *Burian, V.* Љafarikovy dopisy slovinci Jeromiru Kopitarovi v letech 1826–1827. Praha, 1931.

[18] *Paul, K.* Op. cit., p. 38.

[19] *Шишманов, Ив.* Бележки за България в ръкописното наследство на Павла Йосифа Шафарика // Български преглед. – 1896. – № 1. – С. 60.

[20] *Rosenbaum, K.* Vznik a význam Šafáříkových Dejin slovanského jazyka a literatury všetkých nárečí // Šafárík P. J. Dejiny slovanského jazyka a literatury všetkých nárečí. Bratislava, 1963, p. 11, 15.

[21] Osvěta – Listy pro rozhled v uměnн a politice. – 1895. – № 7. – P. 589.

[22] *Polнvka, J.* Op. cit., p. 168.

[23] Op. cit., p. 174.

[24] За тези документи „най-славните наши литератори Добровски, Копитар и проч. и понятие си нямат“ – споделя той на приятеля си Франтишек Палацки (вж. Korespondence Pavla Josefa Љafaříka s Frantiљkem Palackэm. Eds.).V. Bechyňovб, Z. Hauptovб. Praha, 1961, p. 110 (по-нататък накратко Korespondence PJЉ s Fr., p...).

[25] *Šafařík, P. J.* Serbische Lesekцrner oder historisch-kritische Beleuchtung der serbischen Mundart. Pest, 1833.

[26] Osvěta. Op. cit., p. 695.

[27] Писмо на Шафарик от 30.12.1831 до Фр. Палацки // Korespondence PJЉ s Fr. P. P. 109,

[28] Автобиография, писана след напускането на Нови Сад (вж. Authobiographische Skizze, p. 4), запазена в документалната сбирка на Шафарик в пражкия архив Literбrnн Archiv – Pamбtnik Nбrodnнho Pнsemnictvн (по-нататък LA-PNP).

[29] *Burian, V.* Љafarikovy dopisy slovinci Jeromiru Kopitarovi v letech 1826–1827. Praha, 1931, p. 4 (по-нататък накратко Љafarikovy dopisy Kopitarovi...).

[30] *Шишманов, Ив.* Цит. съч., с. 62–63.

[31] За проблемите, с които се сблъсква в областта на историческата топография на Сърбия и България, той споделя с Фр. Палацки (вж. Korespondence PJЉ s Fr. P., p. 71., както и с Й. Копитар: Љafarikovy dopisy Kopitarovi, p. 30).

[32] Писмо от 4 юни 1827 до Копитар. Љafarikovy dopisy Kopitarovi, pp. 16–17.

[33] *Георгиев, Е.* Българи и чехи.., с. 57.

[34] Две десетилетия след неговата смърт, със съдействието на библиотекаря на Народния музей Адолф Патера на Константик Иречек били предадени запазените материали, сред които и няколко саморъчни рисунки на околността на София, Пловдив, Ямбол и Родопите до беломорския бряг (Ръкопис на К. Иречек в LA-PNP, p. 236). Сред личното му документално наследство в Литературния архив са съхранени и папки под наслов „Сърбия и България. Жупи, манастири, архиепископии“ и „Родослови на българските и сръбските царе“.

[35] Ljafarikovy dopisy Kopitarovi, p. 4.

[36] *Кулаковский, П. А.* Памяти Павла Йозефа Шафарика. СПб., 1895, с. 6.

[37] Както е известно, в тамошния университет завързал близки отношения с Василий Каразин, бъдещия „украински Ломоносов“, също от български произход.

[38] *Дроснева, Е.* Пьотр Ив. Кьопен и българистиката // Векове. – 1982. – № 4. – С. 81.

[39] От Мустаков той напр. за първи път чул за съществуването на Рилската грамота на цар Иван Шишман. // Пак там, с. 79–80; *Дроснева, Е.* Храброто списание, Кьопен, Мустаков и...// Балкански измерения на фамилията Мустакови. / Съст. Пл. Митев, В. Рачева. София, 2008, с. 153.

[40] Кореспонденцията между двамата е издавана два пъти: от проф. Ягич през 1892 г. в том 2 на „Источники для истории славянской филологии“ и от Францев В. А. К переписке П. Й. Шафарика с П. И. Кеппеном. СПб., 1901.

[41] В писмо до Копитар от 29.05.1826 г. Шафарик се оплаква, че разполага само с части от писмата на Кьопен, тъй като останалите вероятно са се загубили по пътя (Ljafarikovy dopisy Kopitarovi, p. 4).

[42] Списанието е финансирано от Николай Румянцев и от някои от близките до графа изследователи като К. Калайдович и А. Востоков.

[43] *Дроснева, Е.* Храброто списание..., с. 152.

[44] Подробно разгледани в Osvěta. Op. cit., pp. 780–781.

[45] На труда на полския автор *Surowiecki, L.* Ślędzenie początkyw narodyw słowiańskich. Warszawa, 1824.

[46] То също е публикувано на немски: *Schaffarik, P. J.* Ьber die Abkunft der Slawen. Offen, 1828.

[47] Authobiographische Skizze, p. 4.

[48] Дял първи: Език и литература на руските, сръбските (заедно с католическите сърби и хърватите) и виндицките (словенските) славяни, като тук се разглежда и въпросът за църковнославянския език. Дял втори: посветен на чехите, словаците, поляците, лужичките сърби (горни и долни) и полабските славяни, като за всяко племе се дават кратки историко-етнографски обяснения.

[49] В параграфи 6 и 7 се чувства преди всичко влиянието на Копитаровата граматика от 1808 г. (вж. подр. *Wollman, Sl.* Šafařík a ti druzn: hledбnn generбlnn literatury // Slavia: časopis pro slovanskou filologii. – 1996. – № 1–2. – P. 67).

[50] Authobiographische Skizze, p. 4.

[51] И двете грамоти са запазени в документалното му наследство // LA-PNP.

[52] *Polnvka, J.* Op. cit., p. 173.

[53] *Ljafбrnk, P. J.* Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten. Ofen, 1826, p. 191–225.

[54] Op. cit., p. 223; *Ljafбrnk, P. J.* 1963, p. 66.

[55] Преди всичко Аугуст Шльоцер и Йохан Тунман. В писмата до Й. Копитар коментира мненията на Шльоцер (Писмо от 21.06.1827, Šafařikovy dopisy Kopitarovi, pp. 23–25).

[56] Писмо от 04.06.1827 от Нови Сад до Копитар, Šafařikovy dopisy Kopitarovi, p. 17.

[56] *Ljafarik, P. J.* 1963, p. 231.

[57] Ibidem, p. 211.

[58] *Франц, В.* България и немската литература към средата на XIX в. // Сборник в чест на Марин Дринов / Ред. А. Бурмов. София, 1960, с. 605–611.

[59] *Дроснева, Е.* Аполон Александрович Скалковски и българите (предварителни бележки). // Българите в Северното Причерноморие. Т. 1. Велико Търново: Изд. на ВТУ, 1992, с. 102.

[60] Той получава копие на книгата през 1827 г. и то благодарение на Кьопен (Писмо до Копитар от 08.04.1827, Šafařikovy dopisy Kopitarovi, p. 6).

[61] *Bechyňová, V.* Šafařikovo studium starobulharské literatury // Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Šafarikanae. Literaturovedný zbornik. T. 10. Bratislava, 1993, pp. 46–47.

[62] *Ljafбrnk, P. J.* 1963, p. 233.

[63] Писмо от 18 май 1827 до Ян Колар. // Časopis Českйho Musea (по-нататък ČČM). – 1874. – № 3. – P. 286.

[64] Това писмо е преведено и обнародвано от големия български литературовед Ив. Шишманов (Шишманов Ив. Личните сношения на Павла Йосифа Шафарика с българите // Български преглед. – 1895. – № 12. – С. 78).

[65] През 1718 г. бил сключен австро-турски мирен договор в Пожаревац и търговско съглашение, което насърчавало преките търговски връзки между двете империи. От него се възползвали пре-

димно балканските поданици на султана и през следващите десетилетия те основавали търговски поселения в редица дунавски градове. През XIX в. българите също имали свои колонии в Централна Европа.

[66] Тетрадката е запазена в личния му архив и проучена от проф. Ив. Шишманов, който въз основа на материалите обнародва през 1895 и 1896 г. двете свои по-горе цитирани изследвания.

[67] *Георгиев, Е.* Българи и чехи в епохата. Разпространение и влияние на чешката литература…, с. 45.

[68] Цит по: *Шишманов, Ив.* 1895, с. 76–78.

[69] *Paul, K.* Op. cit., p. 34; *Polnvka, J.* Op. cit., p. 170.

[70] Korespondence PJJЉ s Fr. P., p. 112; Šafařikovy dopisy Kopitarovi, pp. 6–7.

[71] Като напр., че румънците взаимствали кирилицата не от българите, а от сърбите. Шафарик, който има много по-добри познания върху сръбската писмена традиция, посочва, още през X–XI в. сръбският език показва характеристики, доста различни от църковния славянски език.

[72] В писмата на иначе възпитания и умерен Шафарик на няколко пъти виенският славист е квалифициран и като „славянския Мефистофел“!

[73] Писмо от 04.06.1827. Šafařikovy dopisy Kopitarovi, p. 17.

[74] Вж. *Paul, K.*, p. 38.

[75] Ibidem, p. 34.

[76] Šafařikovy dopisy Kopitarovi, p. 39.

[77] Писмо на Шафарик до Палацки от 11.10.1830. Korespondence PJJЉ s Fr. P., pp. 23–24.

[78] Писмо до Копитар от 08.04.1827. Šafařikovy dopisy Kopitarovi, pp. 6–7.

[79] *Готовска-Хенце, Т.* Българо-чешката взаимност – генератор за формирането на новите славянски елити. // Чехи в България: ролята на чешкото присъствие в българското национално възраждане: Сборник. София, 2009, с. 44; *Готовска-Хенце, Т.* Павел Йозеф Шафарик и ролята на славистиката за духовното възраждане на българите. // България – кръстопът на култури и цивилизации. София: Издание на Университета по библиотекознание и информационни технологии, 2010, с. 775–782.

[80] 17 декември 1825 г.

[81] Писмо от 9 януари 1826, публ. у Шишманов Ив. 1895, с. 75.

[82] Писмо до Палацки от 29.12.1829. Korespondence PJJЉ s Fr. P., p. 71.

[83] Този най-старинен наш говор (солунският) наистина се среща на обширна територия от Албания до Цариград, но предположенията на Шафарик, че е запазен и в Тесалия, не се потвърждават и впоследствие той сам коригира този свой възглед.

[84] ČČM, 1874, p. 77.

[85] Писмо на Шафарик от 21.05.1826 до Колар. // ČČM, 1874, pp. 77–78.

[86] Части от писмото вж. у Шишманов, Ив. 1895, с. 80.

[87] Пак там, с. 80.

[88] Пак там, с. 80.

[89] Пак там, с. 80–81.

[90] Пак там, с. 81.